

11. Farsça Kökenli Ki ile Oluşturulan Yapıların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İşlevleri Üzerine¹

Bilgit SAĞLAM²

APA: Sağlam, B. (2024). Farsça Kökenli Ki ile Oluşturulan Yapıların Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İşlevleri Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 205-223. DOI: 10.29000/rumelide.1439601.

Öz

Bu çalışmanın odağı Farsça kökenli *ki* parçacığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki farklı işlevleridir. Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızları geniş anlamı ile ele alınmış ve Türkiye idari sınırları dışında olan ancak dilbilimsel olarak Türkiye Türkçesi ağızları içinde değerlendirilen *Balkan, Kıbrıs, Suriye ve Irak Türk ağızları* da çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışmada Türkçe ve Farsça arasındaki tipolojik farklılıklar göz önünde bulundurularak *ki* ile oluşturulan yapıların ölçünlü Türkçeden farklı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında sergilediğı işlev çeşitliliğı betimlenmiş ve bu işlevler kaynak dil Farsçadaki kullanımları ile ilişkilendirilmiştir. Çalışma bu anlamıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki dil ilişkileri kaynaklı sözdizimsel farklılıkları *ki*'li yapılar örneğinde ele almaktadır. Çalışmada *ki*'nin Farsçadaki işlevleri; *yantümce bağlama, belirteç yapıları kurma* ve *odak işaretleme* olarak sınıflandırılmıştır. Bu işlevlerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanım alanları incelenmiş, ölçünlü Türkçede sınırlı kullanım gösteren veya hiç görülmeyen *ki* yapılarının kaynak dildeki kullanımlarına paralel olarak birçok ağız bölgesinde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular *ki*'li yapıların genel beklentinin aksine batıdan doğuya doğru artmadığına, bu kullanımların merkez ağızlardan çeper ağızlara doğru artan bir çeşitlilik gösterdiğine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: *ki* bağlacı, Türkiye Türkçesi ağızları, dil ilişkileri, Farsça.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiğı beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiğı beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %11

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 14.12.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439601

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Research Assist. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Department of New Turkish Language (Elazığ, Türkiye), bilgitsaglam@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-0025-6375 **ROR ID:** https://ror.org/05teb7b63, **ISNI:** 0000 0004 0574 1529, **Crossreff Funder ID:** 100009096

On the functions of Persian-origin *ki*-structures in Turkish dialects³

Abstract

This study focuses on the different functions of the Persian-origin particle *ki* (< ke) in Turkish dialects. The research encompasses Turkish dialects broadly, including those spoken outside the administrative borders of Turkey but linguistically considered within the scope of Turkish dialects, such as the Balkans, Cyprus, Syria, and Iraq. The study describes the functional diversity of *ki*-structures in Turkish dialects as distinct from standard Turkish, considering the typological differences between Turkish and Persian, and focuses on their Persian origins. In this respect, by exemplifying the *ki*-structures the study addresses the contact-induced syntactic differences in Turkish dialects. In the study, the functions of *ki* in Persian have been categorized as clause linking, adverbial expressions, and focus marking. The usage areas of these functions within Turkish dialects have been examined. It was found that *ki*-structures, which are limitedly used or not present in standard Turkish, are widely used in many dialectal areas in a way parallel to their uses in the source language, Persian. The findings of the study indicate that, contrary to general expectations, *ki*-structures does not increase from west to east. Instead, these usages demonstrate an increasing diversity from central dialects to peripheral dialects, pointing to a distinctive distribution pattern of Persian impact on these dialects.

Keywords: *ki*-structures, Turkish dialects, contact linguistics, Persian.

Giriş

Türk dilinde biri bağımlı ikisi bağımsız olmak üzere üç farklı *ki* biçimbirimi bulunmaktadır. Bunlardan ilki adların bulunma durum çekimi ile adların ilgi durum çekimi üzerine gelen ve bu çalışmanın kapsamı dışında tutulan {+ki} aitlik ekidir: *evdeki*, *benimki* vs. Bunun dışında Türk dilinde biri Türkçe diğeri Farsça kökenli olmak üzere iki farklı *parçacık*⁴ bulunmaktadır. Bunlar; ilk örnekleri Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan Eski Türkçe *erkî*'den gelişen *ki* (1) ve Farsça *ke*'den (ک) gelişen *ki* parçacıklarıdır (2). Her iki parçacık günümüzde birçok Türkçe değişkesinde kullanılmaktadır:

(1) *Ben bu anlattıklarımı zaten biliyorum ki!*

³ It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 11

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 14.12.2023-Acceptance Date: 20.02.2024-Publication Date: 21.02.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1439601

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

⁴ Aghaei'ye (2006, s. 21) göre *ki* yaygın işlevlerinden ötürü geleneksel Farsça dilbilgisi kitaplarında genel olarak Hint-Avrupa dillerindeki ilgi adlarına (*that* gibi) paralel biçimde ele alınmaktadır. Türkiye alanyazınında da Farsça *ki* ölçünlü Türkçede en çok kullanılan işlevi temel alınarak *bağlaç* olarak adlandırılmaktadır. Oysa aşağıda da ayrıntılandırılacağı üzere *ki*'nin işlevleri hem bağlaçlardan hem de ilgi adlarından daha çeşitlidir. Bu nedenle çalışmada *ki* bir bağlaç ya da ilgi adlı olarak adlandırılmamış, Csató ve Johanson'daki (2021) terminoloji takip edilerek *parçacık* (particle) olarak ele alınmıştır. *Parçacık* "biçim açısından değişikliğe uğramayan, büyük ölçüde dilbilgisel anlamı olan ünlem, ilgeç gibi dilbilgisel birimlere verilen genel addır" (İmer vd., 2011, s. 211). Çalışma boyunca *ki* ile ilgili yapılan genel değerlendirmelerde herhangi bir işleve vurgu yapmaması bakımından *parçacık* terimi kullanılmıştır.

(2) *Korkarım ki artık görüşemeyeceğiz.*

(1) numaralı örnekte görülen Türkçe kökenli *ki* parçacığı tümce anlamını çeşitli açılardan pekiştirir. Türkçe kökenli *ki* bu işlevinden dolayı *kiplik parçacığı* olarak da adlandırılmaktadır (bk. Csátó & Johanson, 2021). (2) numaralı örnekteki *ki* parçacığı ise yantümceyi ana tümceye bağlar. Her iki *ki* işlev benzerliği olmasa da ses benzerliği dolayısıyla karıştırılabilmektedir (Demirtaş, 2015, s. 518). Bu iki parçacığın birbirinden ayrılması gerektiği alanyazında birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Saadet Çağatay “Türkçe’de ki<erki” adlı çalışmasında (1963) Farsça *ki*’den farklı olarak Türkçe kökenli bir *ki* olduğunun altını çizmiş ve ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *erki* edatının bu biçimbirimin ilk şekli olduğunu ortaya koymuştur. Çağatay, *ol kelür mi erki* ‘O gelir mi ki?’, *üç yavlak yolka kayu tnhğ tüşär ärki* ‘Üç kötü yola hangi canlı düşer ki?’ örneklerinden hareketle bu edatın tümcedeki soru ifadesini “tekit” ettiğini dile getirmektedir. Ona göre *er-* eylemindeki /r/ sesi Oğuz grubunda da sık görülen bir ses olayı ile düşürülmüş ve *-mX* soru edatı ile *er-* eyleminin ilk ünlüsü kaynaşarak günümüzde kullanılan *ki* biçimine değişmiştir. Zeynep Korkmaz da (1995[2015]) *ki* parçacığının kökeni ve oluşumuyla ilgili aynı açıklamayı getirmiştir. Ancak iki araştırmacı Türkçe kökenli *ki* parçacığının işlevleri konusunda farklı görüşlere sahiptir. Korkmaz, tümceye “şüphe, tereddüt, pekiştirme” anlamı katan Türkçe *ki*’nin sadece çekimli eylem ve soru edatının ardında tümce sonunda kullanıldığını belirtmiştir. Çağatay ise bu parçacığın Farsça *ki* bağlacı örneksenerek tümcede diğer görevlerde ve dizilişlerde kullanılmaya başladığını savunmuştur. Çağatay’ın ‘şüphe, tereddüt, pekiştirme’ işlevleri dışında Türkçe *ki*<E.T. *erki* ile ilgili verdiği bazı örnekler şunlardır:

(3) *Genç kız onu görmüş olacak ki, uzaktan şemsiyesini sallıyordu.*

(4) *Portakal ki en iyi meyvedir kışın yetişir.*

Çağatay’a göre bu ve benzer tümcelerde bulunan *ki*, E.T. *erki*’den gelişen *ki* parçacığıdır. Türkçe kökenli *ki* parçacığı Farsça *ki*’nin kullanımına uydurularak Hint-Avrupa dillerindeki ilgi adılına benzer bir işlevle kullanılmaya başlamıştır. Çağatay’a göre bu tümceler Türkçe kurallı tümcelere çevrildiğinde *ki*’nin eylemi “tekit” eden bir anlam kattığı ortaya çıkar. Bu görüşü (4) numaralı tümce üzerinden aşağıdaki gibi örneklendirebiliriz:

(4a) *Portakal en iyi meyvedir ki kışın yetişir.*

(4ai) *Portakal en iyi meyvedir. Ki kışın yetişir.*

(4aii) *Portakal en iyi meyvedir ki! Kışın yetişir.*

Korkmaz ise, Çağatay’ın ilgili yazısına değinmeden Türkçe kökenli *ki* parçacığının sadece tümce sonunda kullanılması ve “şüphe, tereddüt ve pekiştirme” işlevleri dolayısıyla Farsça *ki*’den ayrıştırılabileceğini dile getirmiştir. Çalışmanın konusu Türkçe kökenli *ki* parçacığı olmasa da şunu dile getirmek gerekir ki Çağatay’ın (3)-(4) örneklerindeki *ki* parçacığını E.T. *erki*’ye bağlaması tartışmaya açık bir görüştür. Bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacağı üzere Farsça *ki*’nin en belirgin işlevi sebep, açıklama belirten yantümce kurması ve tümcede iki unsur arasında ilişkiyi sağlayarak ilgi yantümcesi (*relative clause*) kurmasıdır. Çağatay’ın Türkçe sözcük diziliş kurallarına göre yeniden düzenleyerek oluşturduğu (4ai)-(4aii) tümceleri aslından farklı olan okumaları gerektirir. Bu okumalardan ilkinde (4ai) *ki* ile başlayan ve anlamsal olarak bir önceki tümceye bağlanan bölüm ilk bölüme ek bilgi taşır ve bu görev *ki* parçacığının Farsçada da sık kullanılan bir özelliğidir. İkinci okumada ise (4aii) tümcedeki anlam korunamamaktadır. Ayrıca (4) numaralı örnekte *ki*’nin özne konumundaki *portakal* sözcüğünden sonra kullanılması *erki*’den gelen Türkçe *ki* parçacığının sözcük dizilişi itibarıyla farklı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Farsça *ki* ile Türkçe *ki*’nin ayrıştırılması konusunda Korkmaz’ın

(1995[2015]) tespitlerinin daha uygun olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada da veri setinde tespit edilen tümce sonuna gelerek tümceye “şüphe, tereddüt ve pekiştirme” anlamları katan *ki*’li kullanımlar Türkçe kökenli olarak kabul edilmiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca ölçünlü Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında sıklıkla kullanılan *hâlbuki*, *oysa ki*, *belki*, *eğer ki* gibi belirteç işlevli tümce başı yapılar Farsça *ki* ile ilişkili olsa da alanyazında ayrıntılı olarak bilindiği için bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Farsça kökenli *ki* parçacığının Türkçedeki işlevleri ile ilgili alanyazında birçok çalışma yapılmıştır. Ölçünlü Türkçe ile ilgili hazırlanan dilbilgisi çalışmalarının hemen hepsinde *ki*’nin sözdizimsel işlevleri ele alınmaktadır; ancak Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili yapılan çalışmalarda sözdizimsel incelemelerin genel olarak göz ardı edildiği görülmektedir (Csató, 2000, s. 81). Son yıllarda özellikle dil ilişkilerinin yoğun olarak görüldüğü dil sahalarında ağızların sözdizimsel özellikleri ile ilgili yapılan çalışmaların arttığını söylemek mümkündür. Bulut (2006), Günşen (2010), Yıldız Yalçındağ (2022), Alışova Demirdağ (2023) bu çalışmalardan bazılarıdır. Ağızların ölçünlü Türkçeden farklı söz dizimsel özelliklerini dil ilişkileri temelinde ele alan bu çalışmalar *ki*’nin belirli bir ağız sahasındaki kullanımları ile ilgili incelemeleri de içermektedir.

Bu çalışma bahsi geçen çalışmalarda ele alınmayan ağız bölgelerini de kapsayarak Farsça kökenli *ki* parçacığının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki (TTA) işlev çeşitliliği ile ilgili genel bir görünüm sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmada TTA terimi geniş anlamı ile ele alınmış ve Türkiye idari sınırları dışında olan ancak dilbilimsel olarak TTA içinde ele alınan Balkan ve Kıbrıs Türk ağızları ile Suriye ve Irak Türkmen ağızları da çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Türkiye idari sınırları içindeki Türk ağızları için Leyla Karahan’ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (1996) adlı çalışmasında önerilen üçlü tasnif (Batı, Kuzeydoğu ve Doğu grubu ağızları) esas alınmış ve TTA 7 alt grupta değerlendirilmiştir. Her alt grupta ilgili alanyazında mevcut derlemeler taranmış, yayımlanmış derlemesi bulunmayan ağızlar için lisansüstü tez çalışmalarına ulaşılmıştır. Derleme çalışmalarının yanı sıra konu ile ilişkisi olan inceleme yazıları da taranmış, bu çalışmalardan alınan örnekler ilgili bölümlerde ayrıca belirtilmiştir. Çalışmanın odağı ses bilgisi olmadığından metin içinde atıf yapılan çalışmalardan alınan örneklerde çalışmalarda kullanılan farklı çevriyazı işaretlerine sadık kalınmıştır.

1. *Ki* Parçacığının İşlevleri

Ki’li yapıların TTA’daki işlevlerine değinmeden önce *ki*’nin kaynak dildeki işlevlerine ve ölçünlü Türkçede bu işlevlerin hangisinin kullanıldığına değinmek konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından gereklidir. Bu nedenle bu bölümde *ki* parçacığının Farsçadaki işlevleri açıklanmış, ölçünlü Türkçede bu işlevlerden hangilerinin kopyalandığı⁵ gösterilmiştir. Altbaşlıklar altında *ki* parçacığıyla oluşturulan yapıların hangi işlevleriyle TTA’da yer aldığı ortaya konulmuş ve ölçünlü Türkçede görülmeyen işlevlerin hangi ağız bölgelerinde görüldüğü tespit edilmiştir.

Jalal Rahimian (1999) Farsçada *ki* parçacığının işlevlerini *yantümce bağlama*, *belirteç yapıları kurma* ve *odak işaretleme* olmak üzere üç ana başlıkta toplamaktadır.

⁵ Çalışmada dil ilişkisi sonucu kaynak dilden alıcı dile geçen dilsel birimler için *kopya*, bu alışveriş süreci için ise *kod kopyalama* terimi kullanılmıştır. Terimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Johanson (2002).

1.1. Yantümce Bağlacı Olarak *Ki*

Farsça dilbilgisinde *ki* parçacığının en belirgin özelliği birleşik tümcelerde temel tümceye bağlı olan yantümceler kurmasıdır. Türkçede yantümce temel tümceye adlaştırmacı bir ek (-mA, -mAk, -Iş, -Dık, -AcAk) ile bağlanırken Farsçada yantümceler *ki* aracılığıyla bağlanır. Bu nedenle tipolojik özelliğinin bir gereği olarak Türkçe yantümceler bitimsiz bir eylem üzerine kurulurken Farsça yantümcelerde bitimli bir eylem bulunur. İki dil arasındaki tipolojik farklılıklar tümce dizilişinde de kendini göstermektedir. Türkçe sözdiziminde ana tümce yantümceyi takip ederken Farsçada yantümce ana tümceden sonra yer alır:

(5) Öğrencilerin ödevlerini yapmadığını biliyorum.

(6) Men mi-dānem ki dāneş āmuzān tekālif ra encām ne dādend

Ben ş.z.-bil-1.t.ş. ki öğrenci-ler ödevler-bel. son olmsz ver-g.z.-3.ç.ş.

Ben biliyorum ki öğrenciler ödevlerini yapmadılar.

“Öğrencilerin ödevlerini yapmadıklarını biliyorum.”

Farsçada *ki*, yantümce bağlayıcısı olarak ya (6) numaralı örnekte olduğu gibi a) yantümceyi temel tümceye bağlar ya da b) bir öbek içinde yer alan baş unsuru bağımlı bir unsura bağlar (bk. 1.1.2). Her iki durumda bağımlı unsur bitimli bir yantümce olur. Bu bakımdan *ki* parçacığı yantümce bağlama işleviyle içerik yantümcelerinde (content clause) ve ilgi yantümcelerinde kullanılır (Rahimian, 1999, s. 140).⁶

1.1.1. *Ki*'li İçerik Yantümceleri

Ki parçacığının Farsçadaki en yaygın işlevlerinden biri içerik yantümcelerini (content clause) ana tümceye bağlamaktır. *Ki* bu işlevinde bazı söylem eylemleri, duyu eylemleri ve bilişsel eylemlerle kurulan tümcelerde bağlaç işlevi görür ve dolaysız nesne görevindeki ögeyi ana tümceye bağlar.

(7) qasd dār-am ke çand ruz-i be moraxxasi be-rav-am

niyet sahip ol-g.z. 1.t.ş. ki birkaç gün-bel. yön. izin ist.-git-1.t.ş.

Niyetim var ki birkaç gün izne gideyim

“Birkaç günlüğüne izne çıkmak niyetindeyim.”

Korkmaz'ın (1995[2015], s. 620) da belirttiği üzere *ki* parçacığı içerik yantümcelerini ana tümceye bağlama işleviyle “Anadolu bölgesinde gelişen Türkçede ta başlangıcından bu yana birleşik cümleleri birbirine bağlayan bir bağlaç olarak kullanılmagelmıştır.” *Ki*'li içerik yantümceleri hem ölçünlü Türkçede hem de TTA'da sıklıkla kullanılmaktadır.

⁶ Rahimian (1999) *ki*'nin karşılaştırma ifadeli yapılarda da kullanıldığını belirtmektedir. Farsçada karşılaştırma ifadesi tümcedeki sıfat unsuru üzerine getirilen *-tar* karşılaştırma eki ile kurulur (Yousef, 2018, s. 95). Karşılaştırılan iki özellik arasına çıkma önedati olan *ez* getirilerek karşılaştırma ifadesinin yönü tayin edilir: Far. *Emruz hava sard est*. “Bugün hava soğuk.” krş. *Emruz hava sard-tar ez diruz est*. “Bugün hava dünden daha soğuk”. Karşılaştırmaya konu olan ikinci unsur bir ad öbeği yerine, aşağıdaki örnekteki gibi bitimli bir tümce olduğunda yantümce yüklem ardına atılır ve iki tümce *ke* ile bağlanır. Bu durumda ilk tümcede çıkma önedatından sonra artgönderimsel bir dışlak adıl (dummy element = *ân* “o”) getirilerek yüklem ardına atılan bitimli yantümce yerini alır. Dışlak adıllı karşılaştırma ifadeli yapılar ölçünlü Türkçede ve TTA'da görülmediğinden burada üzerinde durulmayacaktır: *Hava sard-tar ez ân şod ke pişpini kard-im* hava soğuk-krş. çık. o. ol-g.z.3.t.ş. ki öngörü et-g.z.-1.ç.ş. Hava ondan daha soğuk oldu ki öngördük. “Hava beklediğimizden daha soğuktu.” (Rahimian, 1999, s. 140)

Ölçünlü Türkçede *ki*'li yantümceler özellikle *de-*, *belirt-* gibi bazı söylem eylemleri ile *bil-*, *düşün-*, *fark et-* gibi bilişsel eylemlerle kurulan tümcelerde sıklıkla kullanılmaktadır: *Biliyorum ki...*; *Şunu belirtmeliyim ki...*; *Düşündüm ki...* vb. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Farsçaya kıyasla bitimli yantümce ile kullanılabilir eylemlerin sayısı Türkçede kısıtlıdır. Örneğin ölçünlü Türkçede (7) numaralı örnekteki *niyetlen-/niyet et-* eylemini bitimli içerik yantümcesi ile kullanıldığı yapıları bazı kalıp kullanımlar dışında tanıklamak olası görünmemektedir: *Niyet ettim (ki) Allah rızası için ikinci namazımı kılmaya;* (?) *Niyetlendim/ niyet ettim ki birkaç günlüğüne izne çıkayım.*

1.1.1.1. Ki'li İçerik Yantümcelerinin TTA'daki Kullanımı

Ki'li içerik yantümcelerinin TTA'daki kullanım durumu ve sıklığı Türkiye alanyazınında genel hatları ile çalışılmış bir konudur. Akkuş (2019) TTA ile Azerbaycan Türkçesi ağızlarındaki bitimli sözceleri kullanım sıklığı bakımından incelediği çalışmasında ağız gruplarındaki bitimli yantümce oranlarıyla ilgili şu sonuçlara varmıştır: En çok bitimli yapı %86,263'lük oranla Azerbaycan Türkçesi ağızlarında görülmektedir. Doğu grubu ağızları ise %76,839'luk oranla bitimli yapıların en çok görüldüğü ikinci ağız bölgesidir. Aynı oran Kuzeydoğu grubu ağızlarında %72,6086, Batı grubu ağızlarında ise %65,5047 olarak saptanmıştır (Akkuş, 2019, s. 88-89).

Çalışmada bitimli yantümcelelerin kendi içinde *ki*'li ve *ki*'siz kullanımları ayrıca değerlendirilmiştir. Buna göre; *ki*'li yantümcelelerin Azerbaycan Türkçesi ağızlarında kullanım sıklığı oranı %37,5819, Doğu grubu ağızlarında %37,5819, Kuzeydoğu grubu ağızlarında %18,6956, Batı grubu ağızlarında ise %6,2454'tür (Akkuş, 2019, s. 89-90). Akkuş (2019)'da verilen bu oranlar her ne kadar tüm bitimli yapıları (çalışmanın konusunu ilgilendiren kısmıyla hem içerik hem de ilgi yantümcelelerini) kapsasa da genel olarak *ki*'li yapıların ve dolayısıyla *ki*'li içerik yantümcelelerinin Türkiye Türkçesi ağızlarında batıdan doğuya doğru gidildikçe arttığı yönündeki tespiti önemlidir.

Benzer bir sonuç Sağlam ve Buran (2022) tarafından elde edilmiştir. Sağlam ve Buran (2022) Doğu Grubu ağızlarındaki eylemlerin istem bilgisini inceledikleri çalışmasında ölçünlü Türkçede bitimsiz yantümce ile kullanılan bazı eylemlerin Doğu Grubu ağızlarında bitimli yantümce yapılarıyla birlikte kullanıldığını göstermiştir. Ölçünlü Türkçede bitimli yantümcelelerle (Sağlam & Buran 2022'deki terminoloji ile *tümce tipli*) kullanılmayan *başla-*, *kıy-*, *utan-*, *söyle-* eylemleri Doğu Grubu ağızlarında bitimli yantümce yapıları ile kullanılabilir:

(8) *(onlar) başlıler ki ad göyalar*, (Gülensoy & Buran, 1994, s. 89)

“Ad koymaya (merasimine) başlıyorlar.”

(9) *ceçimleri de Kıymezdile yere sereler* (Gökçür, 2012, s. 421).

“Kilimleri yere sermeye kıyamazlardı.”

(10) *gorhiyem polisler gele beni yahaliyalar*. (Gökçür, 2012, s. 340)

“Polislerin gelip beni yakalamalarından korkuyorum.”

(11) *utandım senin yanına getiram*. (Gülensoy & Buran, 1994, s. 212)

“Senin yanına getirmeye utandım.” (Sağlam & Buran, 2022, s. 300).

Yukarıdaki tümcelelerin bir kısmında *ki* parçacığının bulunmaması *ki*'nin içerik yantümcelelerinde kullanımının Farsçada da seçimli olması ile ilgilidir. Nitekim konuşma dilinde *ki*'nin bu tür tümcelelerde düşürülmesi çok yaygındır (*ki*'nin seçimli kullanımları için bk. Rahimian, 1999).

Çalışmamızda kullanılan veri setinden çıkan örnekler büyük oranda bu iki çalışmadan çıkan sonuçları destekler niteliktedir. *ki*'li içerik yantümceleri Türkiye Türkçesi ağzlarının tamamında sıklıkla kullanılmaktadır:

- (12) *askerye diyor ki siz dalm gidin* (Ali, 2004, s. 232 = Bulgaristan)
 “Askerler ‘Siz gidin’ diyor.”
- (13) *dedelerimiz dâr ki dokuz çadır bura gâlmışlâr* (Çakır, 2018, s. 313 = İzmir)
 “Dedelerimiz ‘Dokuz çadır buraya gelmiş’ diye anlatır.”
- (14) [...] *şôle annatabileyim ki ee bûday ekiyosun, yerler zayıf yulaf bitiyo*. (Çelebi, 2010, s. 162 = Kıbrıs)
 “Şöyle anlatayım ki buğday ekiyorsun (ama) yerlerde zayıf yulaf bitiyor.”
- (15) *Feride da dedi ki Almanca dedi Almanca biliyörüm dedi* (Sariahmet, 2018, s. 199 = Rize).
 “Feride de bana ‘Almanca biliyorum.’ dedi.”
- (16) *dedim şimdi tarım ilçe müdürünün görevi nedir yâ* (Öztürk, 2009, s. 48 = Kıbrıs)
 “‘Şimdi tarım ilçe müdürünün görevi nedir ya!’ dedim.”
- (17) *vay üsuFum ben bildim ki sen sağsın* (Gülensoy & Buran 1994, s. 178 = Elâzığ)
 “Vay Yusufum! Senin sağ olduğunu biliyordum.”
- (18) *ba ‘Sı bîz diyik kine súađiyeler niye beyaz geyiler*. (Koç, 2020, s. 49 = Halep)
 “Bazen ‘Suadiyeler neden beyaz giyerler?’ deriz.”
- (19) [...] *pakizé dēđi giyalmuşēm* (Sherzad Hidayat Aldalawı, 2023, s. 130 = Kifri)
 “Pakize ‘geldim.’ dedi.”

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki *ki*'li içerik yantümceleri her ne kadar tüm ağız gruplarında sıklıkla kullanılsa da Sağlam ve Buran (2022)'de de belirtildiği üzere diğer gruplara kıyasla Doğu Grubu ağzlarında daha çeşitli eylemlerle kullanılabilir. *ki*'li içerik yantümceleri diğer ağız gruplarında *anla-*, *bak-*, *de-*, *farzet-*, *bil-* gibi sınırlı sayıda eylemle kullanılabilirken Doğu Grubu ağzlarında *haber ver-*, *söyle-*, *gör-*, *kıy-*, *niyet et-*, *kork-* vs. birçok eylemle birlikte kullanılabilir. Dolayısıyla Doğu grubu ağzlarında *ki*'li içerik yantümceleri türce sayısı (token number) bakımından daha geniş bir kullanıma sahiptir.

Batı ve Kuzeydoğu ağzları ile ilgili dikkat çeken bir husus da *ki*'li içerik yantümceleri *de-* eylemi ile kullanıldığında söylem eyleminin tümce sonunda tekrar etme eğilimidir:

- (20) *bâ derdi ki gel şu ali'niñ türküsünü ikimiz çaıralım derdi* (Acar, 2012, s. 488 = Kastamonu).
 “Bana ‘Gel şu Ali'nin türküsünü ikimiz söyleyelim.’ derdi.”
- (21) *toprak gömisyönu geldi dediler ki burayı bi keşfedelim dēdıle* (Kemik, 2019, s. 132 = Samsun)
 “Toprak komisyonu geldi, ‘Burayı bir keşfedelim.’ dedi.”
- (22) *sudan dışarı çıkarınca bize dēi ki, beni öldümén dēdi*. (Özgül, 2020, s. 196 = Ladik)
 “Sudan dışarı çıkarınca ‘Bizi öldürmeyin!’ dedi.”
- (23) *Nurten dēdi ki şeye Kenan Ağbi'ye. Bi tâne butu dēdi ayırsayduk dēdi* (Bayramın, 2014, s. 146 = Artvin)
 “Nurten Kenan Ağabey'e ‘Bir tane butu ayırsaydık.’ dedi.”
- (24) *otobüste dēdi ki adamun birî arkaden siz dēdi bi Türkça konuşiyosunuz bi da dēdi yabancı dil konuşiyosunuz nedur dēdi* (Sariahmet, 2018, s. 199 = Çamlıhemşin)

“Otobüste adamın biri arkadan ‘Siz bir Türkçe konuşuyorsunuz bir de yabancı dil konuşuyorsunuz. Nedir bu dil?’ dedi.”

Batı ve Kuzeydoğu ağızlarında görülen bu kullanım *de-* eyleminin kullanıldığı doğrudan anlatımın iki parçalı işaretleyicilerle işaretlendiğini göstermektedir (Altun, 2023, s. 901). Batı ve Kuzeydoğu ağızlarında doğrudan alıntılanacak unsurun Farsça biçim-sözdizimine uygun olarak *de- ki* yapısıyla tanıtılmasından sonra *de-* fiilinin Türkçe sözdizimine uygun biçimde tümce sonuna tekrar getirilmesi hibrit bir sözdizim özelliğini ortaya çıkarır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarında merkez bölgelerden dil ilişkilerinin daha yoğun olduğu çeper bölgelere gidildikçe *ki*’li içerik yantümcelerinin kullanım alanı genişlemekle birlikte bu kullanımların Hint-Avrupa biçim-sözdizimine daha çok benzediğini söylemek mümkündür.

1.1.2. *Ki*’li İlgî Yantümceleri

İlgî yantümceleri genel bir ifade ile “[b]ir baş adı niteleyen yantümce” (İmer vd., 2011, s. 158) olarak tanımlanır. Baş unsur ile yantümcenin sözcük dizilişi ve yantümce eyleminin bitimli veya bitimsiz olması dil tipolojisine göre farklılık gösterir. Farsçada, Türkçeden farklı olarak, baş unsur ilgî yantümcesinden önce konumlanır ve yantümce eylemi kişi ve zaman ekleri ile çekimlenir. Ayrıca birçok Hint-Avrupa dilinde olduğu gibi Farsçada da baş unsur ile ilgî yantümcesi arasındaki ilişki *ilgî adlı* (relative pronoun) ile sağlanır. *Ki* parçacığı Farsça ilgî yantümcelerinde ilgî adlı görevi üstlenir:

1. Tip: {baş unsur + *ki* + yantümce}

(25) *ketâbi ke ruy-e miz ast gerânbahâ ast*

kitap-bel. *ki* üst-iz. masa 3.t.ş. koş. pahalı. 3.t.ş. koş.

(O) Kitap *ki* masanın üstündedir pahalıdır.

“Masanın üstündeki kitap pahalıdır.”

Farsça ilgî yantümceleri (25) numaralı örnekte olduğu gibi baş unsurun (*ketâbi*) hemen ardına gelebileceği gibi ana tümceden sonra da gelebilir. (26) numaralı örnekte *ki*’li sıfat işlevli ilgî yantümcesi yüklem ardı konumunda yer almaktadır. Bu kullanımda *ki*’nin ana tümcedeki hangi unsurla ilgiliyi sağladığı tümcenin bağlamından anlaşılır:

2. Tip: {ana tümce + *ki* + yantümce}

(26) *kasi râ mishenâsid ke dâstân-e do shahr râ khânde bâshad?*

kimse bel. ş.z.-tanı-2.t.ş. *ki* hikaye-iz. iki şehir bel. oku-s.f. ol-g.z. 3.t.ş.

Birini tanıyor musun *ki* “İki şehrin Hikâyesi”ni okumuş olsun.

“İki Şehrin Hikâyesi’ni okuyan birini tanıyor musun?”

Farsçada baş unsurun sözcük türü, öbeğin dilbilgisel işlevini belirler. (23) numaralı örnekte olduğu gibi baş unsurun ad olduğu durumlarda ilgî yantümcesinin bulunduğu öbek sıfat (adjective clause) görevi görürken tarz, miktar ve zaman bildiren bir baş unsurun olduğu durumlarda belirteç işleviyle tümcede yer alır:

*Sıfat İşlevli 1. Tip: {baş unsur + *ki* + yantümce}*

(27) *zamâni ke jalase tamâm şod rezâ vâred şod* (Sıfat işlevli)

zaman-bel. *ki* toplantı tamam ol-g.z. 3.t.ş. Rıza varış ol-g.z. 3.t.ş.

(O) zaman *ki* toplantı bitti Rıza ulaştı/vardı.

“Toplantı bitince/biter bitmez Reza geldi.”

Sıfat İşlevli 2. Tip: {ana tümce + ki + yantümce}

(26) *kasi rā mishenāsīd ke dāstān-e do shahr rā khānde bāshad?*

kimse bel. ş.z.-tam-2.t.ş. ki hikaye-iz. iki şehir bel. oku-s.f. ol-g.z. 3.t.ş.

Birini tanıyor musun ki “İki şehrin Hikâyesi”ni okumuş olsun.

“İki Şehrin Hikâyesi’ni okuyan birini tanıyor musun?”

Belirteç İşlevli 1. Tip: {baş unsur + ki + yantümce}

(27) *hamān tour ke be u goftem encām dād*

gibi ki yön. o de-g.z.1.t.ş. yap-g.z. 3tş

Ona nasıl söyledim öyle yaptı.

“Söylediğim gibi yaptı.”

Belirteç İşlevli 2. Tip: {ana tümce + ki + yantümce}

(28) *jalase tamām şod ke rezā vāred şod*

toplantı tamam ol-g.z. 3.t.ş ki Rıza varış ol-g.z. 3.t.ş

Toplantı bitti ki Rıza ulaştı/vardı.

“Toplantı bittiği anda/biter bitmez Rıza geldi/ulaştı/vardı.”

Türkçede ilgi yantümceleri ise bilindiği üzere nitelediği baş unsurun önünde yer alır ve yantümcede sıfat-fiil ekleri ile çekimlenmiş bitimsiz eylemler kullanılır. Türkçede de ilgi yantümcesinin dilbilgisel işlevi baş unsura göre belirlenir.

(29) Dün buraya gelen **adam**

(30) Seni gördüğüm **zaman**

İlgi yantümcesinin baş unsurun hemen ardına geldiği 1. tip ilgi yantümceleri Türkçede Eski Anadolu Türkçesi metinleri ile birlikte sıklıkla kullanılsa da (bk. Bulut, 2006) günümüz Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde sınırlı bir kullanıma sahiptir. Belirsiz soru adlı (*ne, her ne, kim her kim* gibi) ve soru belirteçli (*nasıl, ne zaman* gibi) sınırlı kullanımın dışında 1. tip ilgi yantümceleri ölçünlü dilde tamamen kaybolmuştur:

(31) **Her ne** yaptıysam senin için yaptım.

(32) Bana **nasıl** anlattıysa öyle yaptım.

(31)-(32) tümcelerinin Farsça karşılıklarından en belirgin farkı yantümce eyleminin şart kipinde kullanılmasıdır:

(33) Her kārī (ki) kerdem berat encām dādem.

Her iş-bel. (ki) yap-g.z.1.ş. için-2.t.ş.iy. son ver-g.z.1.ş.

Her işi ki yaptım senin için yaptım.

“Her ne yaptıysam senin için yaptım. / Yaptığım her şeyi senin için yaptım.”

(31a) ?Her ne yaptım senin için yaptım.

(32a) ?Bana nasıl anlattı öyle yaptım.

Christiane Bulut (2006, s. 196) tarihi ve çağdaş Türkçe değişkelerinde ilgi yantümcelerini incelediği çalışmasında Eski Anadolu Türkçesi döneminde şart kipi çekiminin zorunlu olmadığına altını çizer. Dolayısıyla kopyalamanın ilk dönemlerinde kaynak dildeki biçim-sözdizimsel özelliklerin de büyük

oranda kopyalandığını; ancak zamanla bitimli eylem yerine şart çekimli kullanımın günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde yerleştiğini dile getirmek mümkündür.

Bitimli ilgi yantümcesinin ana tümcenin ardına geldiği 2. tip ilgi yantümcelerini ölçünlü Türkçede sıklıkla görmek mümkündür. Kaynak dilde olduğu gibi ölçünlü Türkçede de *ki*'li yapılar hem sıfat hem de belirteç işlevli öbekler kurar:

(34) Birini tanyor musun ki İki Şehrin Hikâyesini okumuş olsun? (Sıfat işlevli)

(35) Telefona uzandım ki zil çaldı. (Belirteç işlevli)

1.1.2.1. *Ki*'li İlgili Yantümcelerinin TTA'daki Kullanımı

(34)-(35) tümceleri ile örneklendirilen yantümcenin ana tümcenin ardına geldiği 2. tip ilgi yantümceleri ölçünlü Türkçede olduğu gibi TTA'nın tamamında sıklıkla kullanılmaktadır. Bu nedenle bu bölümde kimi ağız bölgeleri için daha karakteristik olarak nitelendirilebilecek 1. tip ilgi yantümceleri değerlendirilmiştir.

1. tip ilgi yantümceleri TTA'nın tamamında tespit edilmiştir. Ancak diğer tüm ağız gruplarında soru adilli ve belirteçli kısıtlı yapılar mevcutken Kıbrıs Türk ağızları ve Irak Türkmen ağızlarında 1. tip yantümce yapılarının diğer kullanımları da tespit edilmiştir. Christiane Bulut (2006) Irak Türkmen ağızlarında, Akile Arzuhal Çatal ise (2012) Kıbrıs Türk ağızlarında 1. tip İranî ilgi yantümcelerinin aşağıdaki örneklerini sunmaktadır:

(36) *Getti o yera ki ayrındılar* (Bulut, 2006, s. 191)

“Ayrıldıkları yere gittiler.”

(37) *o oğlanakâ ki mämâlkât hâhıydı...* (Bulut, 2006, s. 191)

“Toprak hakkı olan çocuk...”

(38) *Evleri ki oturur ben otururdum da verdim oğluma* (Çatal, 2012, s. 70)

“Yaşadıkları evde ben yaşadım, onlara verdim.”

(39) *[...] zamanı ki kırkardıñ [...] genneri* (Çatal, 2012, s. 70)

“Koyunları kırktığın zaman”

Balkan ağızları, Batı, Kuzeydoğu ve Doğu grubu ağızları ile Suriye Türkmen ağızlarında ölçünlü Türkiye Türkçesine koşut biçimde sadece belirsiz soru adılları ve belirteçlerin baş unsur olduğu ilgi yantümceleri tespit edilmiştir:

(40) *büük torunn nasıl yaptıksa küçää de üle yapman lâzım.* (Ali, 2004, s. 221 = Bulgaristan)

“Büyük torun için nasıl yaptıysak küçük için de öyle yapmak lazım.”

(41) *canın ne zaman isdersa, fındıktan sóra yap, ğşın yap.* (Öztürk, 2009, s. 228 = Kıbrıs)

“Canın ne zaman isterse... Fındıktan sonra yap, kışın yap...”

(42) *Ne yapacasen gotuŗu sataŗduk* (Sarıahmet, 2018, s. 194 = Çamlıhemşin)

“Ne yaptıysak götürüp satardık.”

(43) *nası doyarsoŗ sen de öle doyarşıñ.* (Kemik, 2019, s. 161 = Samsun)

“Biz nasıl doyuyorsak sen de öyle doyersin.”

(44) *ne zaman bu köpeğin çanağına ğan düşerse ben dardayim demeKdir.* (Gülensoy & Buran, 1994, s. 167 = Elâzığ)

“Bu köpeğin kabına ne zaman kan düşerse ben dardayım demektir.”

(45) [...] ne derlerse onu yapar. (Koç, 2020, s. 69 = Halep)

“(Onlar) ne derlerse onu yapar.”

(46) kim desaydı men ‘arab döğülém köyü yihardî başlarına (Sherzad Hıdayat Aldalawı, 2023, s. 159 = Kifri)

“Kim ‘Ben Arap değilim.’ derse köyü başlarına yıkarlardı.”

Batı grubu ve Suriye Türk ağızlarında görülen soru adılı ve soru belirteci ile kurulan ilgi yantümcelerinin diğer tüm ağız gruplarından farkı yantümce eyleminin ölçünlü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şart kipi ile çekimlenmesidir. Diğer ağız gruplarında ise yantümce eylemi şart kipinde olabileceği gibi bitimli de olabilir. Farsçada yantümce eyleminin sadece bitimli olduğu göz önünde bulundurulduğunda Suriye Türkmen ağızları dışında çeper ağızlarındaki kopyalamanın daha ileri bir seviyede olduğunu söylemek mümkündür:

(47) ne zaman [...] gäecek oldum ben size habar vääcään (Ali, 2004, s. 370 = Bulgaristan)

“Gelecek olduğumda size haber vereceğim.”

(48) şu anda nasıl gördün, aynı öyle (Öztürk, 2009, s. 193 = Kıbrıs)

“Şu anda nasıl gördüysen öyle.”

(49) ne zaman o gubreleş geldi o zaman butun milletun sayluyı bozuldi. (Sariahmet, 2018, s. 204 = Çamlıhemşin)

“Gübreler geldiği zaman/geldiğinden beri milletin sağlığı bozuldu.”

(50) isTanbule nasıl yağmur yağdı, öle yağmur yağirdi (Gökçür, 2012, s. 456 = Van)

“İstanbul’a nasıl yağmur yağdıysa (buraya da) öyle yağıyordu.”

(51) kim damçı istirdı geceden diyardılar öziné (Sherzad Hıdayat Aldalawı, 2023, s. 163 = Kifri)

“Kim evi için (onu) isterse kendisine geceden söylerlerdi.”

Astrid Menz’in (2002) Erzurum ili ağızlarında tespit ettiği ve çalışmada kullanılan veri setinde Doğu grubu ve Balkan Türk ağızlarında yaygın bir biçimde rastladığımız soru belirteci *nasıl* ile kurulan zaman ifadeli 1. tip yantümce kurulumu dikkate değerdir. (48)-(50) örneklerinde de görüldüğü üzere soru belirteci olarak kullanılan *nasıl*’ın tarz bildiren yantümceler kurduğu örnekler birçok Türkçe değişkesinde görülmektedir. Ancak Doğu grubu ve Balkan ağızlarında tespit edilen aşağıdaki örneklerde yantümceler tarz değil zaman ifadeli. *Ki* bu kullanımında seçimidir:

(52) Oylan nasi duyurse ayliyer. (Menz, 2002, s. 208 = Erzurum).

“Çocuk (bunu) duyar duymaz ağlıyor.”

(53) *nasıl bi az açılar. ğurt giri içeriye, bunnari yuti* (Gökçür, 2012, s. 333 = Van)

“(Onlar kapıyı) biraz açar açmaz kurt içeriye girip bunları yiyor.”

(54) *nasıl bana bi tene vurdı benim burnum béle yarıldı* (Gökçür, 2012, s. 335 = Van)

“Bana bir tane vurur vurmaz burnum böylece yarıldı.”

(55) *nasıl tanıştık o_ idi komşim bir akrabamdı benim* (Yıldız Yalçındağ, 2022, s. 110 = Üsküp)

“Tanıştığımızda komşun oydu, tek akrabamdı benim.”

Elâzığ ve Kars ili ağızlarında zaman ifadeli *nasıl ki* yapısının şart çekimli kullanımları da görülmektedir.

(56) *nasıl ki gelirse hama şah İsmail tuti havaya ati* (Gülensoy & Buran, 1994, s. 137 = Elâzığ)

“Geldiği gibi/gelir gelmez Şah İsmail (bunu) tutup havaya atıyor.”

(57) *nasıl ki kesise her parçası odanın bi köşasına uçı.* (Gülensoy & Buran, 1994, s. 199 = Elâzığ)

“(Kafasını) keser kesmez/kesmesiyle birlikte her bir parçası odanın bir köşesine dağılıyor.”

Suriye Türkmen ağızlarında zaman ifadeli bu yapının *nece* sözcüğüyle kurulan bir örneği tespit edilmiştir. *Neçe* sözcüğü Balkan ve Doğu grubu ağızlarında da *nasıl*'ın bir alternatifi olarak kullanılmaktadır:

(58) *neÇe geldi türkiyenin sınırına hanceriye Kamp yaptı.* (Koç, 2020, s. 57 = Halep)

“(O göreve) gelir gelmez Türkiye'nin sınırına, Haceri'ye, kamp kurdu.”

(59) *Nece ki bu değirmen taşını fırladı Mehemed çekilip dala* (Ercilasun, 2002, s. 281 = Kars)

“Bu değirmen taşını atar atmaz Muhammet kenara çekilmiş.”

(60) *bu içi celin nice oldurmuş ellerini, nice ne yemişlar hep furdalar dıçulmuş ellerinden.* (Yusuf, 1974, s. 125'ten akt. Günşen, 2010, s. 483 = Prizren)

“Bu iki gelin ellerini kaldırıncı yedikleri bütün kırntılar ellerinden dökülmüş.”

Nasıl (ki) ile kurulan zaman ifadeli yantümcelerle ilgili belirtilmesi gereken bir başka husus bu yapının Farsçada görülmemesidir. Farsça eşdeğer sözcükler *çetowr* (چطور) ve *çegune* (چگونه) zaman ifadeli yantümce değil tarz ifadeli yantümceler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla zaman ifadeli *nasıl (ki)* yapısı tipolojik açıdan Hint-Avrupa dillerine uygun olsa da yapının Farsçadan kopyalandığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Nasıl ki yapısının zaman ifadeli yantümce kullanımının Farsçada görülmemesi ağız bölgelerindeki diğer olası ilişki dillerinin incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Nitekim Doğu grubu ağızları için potansiyel ilişki dillerinden Kurmanççada *nasıl (ki)* yapıları zaman ifadeli yantümceler kurabilmektedir. *Ki* bu kullanımında Kurmanççada da seçimlidir:

(61) *Wî çawa (ku) hat mal zarok-ên xwe hembêz kir.*

Onasıl (ki) gel-g.z.3.t.ş. ev çocuk-i.3.t.ş. kendi kucak et-g.z.3.t.ş.

O nasıl (ki) eve geldi, çocuklarını kucakladı.

“O eve gelir gelmez çocuklarını kucakladı.”

Yine Yıldız Yalçındağ (2022, s. 110) Üsküp Türk ağızlarında tespit ettiği *nasıl* ile kurulan zaman ifadeli yantümcelelerin Makendoncada *kako* “nasıl” ve Arnavutçada *si* “nasıl” ile oluşturulduğunu dile getirmektedir.

Yine de bu yapının kaynağı hakkında kesin bir şey söylemek için daha ayrıntılı incelemeler gerekmektedir. Nitekim Kirchner'in (2006) de belirttiği gibi Eski Türkçe *qaltı* “nasıl” sözcüğünün zaman ifadeli yantümcelerle kullanımı Eski Uygur Türkçesinde de mevcuttur (62). Clauson da (1972, s. 618) *qaltı* sözcüğünün “nasıl” anlamının yanında “ne zaman” anlamında da kullanıldığını kaydetmektedir. Dolayısıyla *nasıl* sözcüğünün bahsi geçen dillerden yapılan bir kopyalama mı yoksa Eski Uygur Türkçesindeki *qaltı* sözcüğünün günümüz Türkçesine çevrilmiş biçimi mi olduğu sorusu izah gerektirmektedir.

(62) *Qalti man ögsüz bolup sizlärni bilmâz boltuqta üzüksüz ud qoyn ... kalip*

nasıl ben bilişsiz olup sizleri bilmez olunca durmaksızın sığır koyun geldi

“Ben baygınken ve artık sizi algılamazken, sığırlar ve koyunlar sürekli geldi.” (Schultz, 1978, s. 60’tan akt. Kirschenr, 2006, s. 159)

Dolayısıyla zaman ifadeli *nasıl (ki)* yantümcelerinin tipolojik olarak Türkçeye aykırı bir kullanım olduğu ve dolayısıyla bir kopyalama olduğu görülse de kopyalamanın kaynağının tespiti detaylı bir incelemeyi gerekli kılmaktadır. Böylesi bir çalışma artzamanlı bir inceleme gerektirdiğinden ve tarihî (Soğdça vb.) ve çağdaş (Makedonca, Arnavutça vb.) potansiyel ilişki dillerini kapsadığından bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

1.1.3. Belirteç Bağlacı Olarak *Ki*

ki’li yantümcelerinin Farsçadaki en yaygın işlevlerinden biri belirteç işlevli yapılar kurmasıdır. Bu kullanımlarında *ki*’li yantümceler tıpkı 2. tip sıfat işlevli yantümceler gibi ana tümcenin ardına gelerek ana eylemin belirttiği işin amacını/sebebinin ifade edebilir ya da onları tarz, miktar ve zaman bakımından nitelenebilirler: *Āmadam ke to mā rā bebinam* “Geldim ki sizi göreyim/Sizi görmeye geldim”. *ki*’nin 2. tip yantümcelede belirteç olarak kullanımı hem ölçünlü Türkiye Türkçesinde hem de TTA’da alanyazında etraflıca ele alınmış bir konu olduğundan burada *ki*’nin zaman ifadeli iki özel kullanımı üzerinde durulacaktır.

Zaman ifadeli belirteç kurulumu Farsçada 3 yolla gerçekleşir: Bunlardan ilk ikisi bir önceki bölümde de örneklendirildiği üzere zaman ifadeli bir baş unsurun *ki*’li ilgi yantümcesi ile nitelendiği (1. tip) ve zaman ifadeli yantümcenin ana tümcenin önünde yer aldığı (2. tip) kurulumlardır:

1. Tip: {baş unsur + *ki* + yantümce}

(25) zamāni ke jalase tamām şod rezā vāred şod (Sıfat işlevli)

zaman-bel. *ki* toplantı tamam ol-g.z. 3.t.ş Rıza varış ol-g.z. 3.t.ş

(O) zaman *ki* toplantı bitti Rıza ulaştı/vardı.

“Toplantı bitince/biter bitmez Reza geldi.”

2. Tip: {ana tümce + *ki* + yantümce}

(27) jalase tamām şod ke rezā vāred şod

toplantı tamam ol-g.z. 3.t.ş *ki* Rıza varış ol-g.z. 3.t.ş

Toplantı bitti *ki* Rıza ulaştı/vardı.

“Toplantı bittiği anda/biter bitmez Rıza geldi/ulaştı/vardı.”

Bunların dışında daha çok konuşma diline özgü olan, *ki*’nin zaman ifadeli belirteç oluşturduğu bir yapı daha vardır. *Ki* bu kullanımında ilk tümcenin herhangi bir unsurunun ardına gelerek bulunduğu tümcenin zaman ifadeli bir yantümce olarak kullanılmasını sağlar:

3. Tip: {X + *ki*}

(63a) ali ke maşq-aş tamam şod baran şoru' şod

Ali *ki* ödev-i. 3.t.ş tamam ol-g.z. 3.t.ş yağmur başlamak ol-g.z. 3.t.ş

Ali *ki* ödevini bitirdi yağmur başladı.

(63b) ali maşq-aş ke tamam şod baran şoru' şod

Ali ödev-i. 3.t.ş *ki* tamam ol-g.z. 3.t.ş yağmur başlamak ol-g.z. 3.t.ş

Ali ödevini *ki* bitirdi yağmur başladı.

(63c) ali maşq-aş. tamam ke. şod baran şoru' şod

Ali. ödev-i.3.t.ş. tamam ki ol-g.z.3.t.ş yağmur başlamak ol-g.z.3.t.ş
 Ali ödevini tamam ki etti (bitirdi) yağmur başladı. (Rahimian, 1999, s. 144)
 “Ali ödevini bitirir bitirmez/bitirdiğinde yağmur başladı.”

(63a)-(63c) tümceleri aynı anlamı ifade etmektedir. *ki*'nin bu örneklerdeki dizilişi konuşurun hangi unsuru vurgulamak istediğine bağlı olarak değişmektedir (Rahimian, 1999, s. 144). Sözcük dizilişi bakımından sahip olduğu bu esnekliğiyle *ki* odak işaretleyicisi olarak da kullanılmaktadır (bk. 1.1.4). Bu durumda *ki*'nin işlevi tümce bağlamıyla tespit edilir.

1.1.3.1. *Ki*'li Belirteç Bağlaçlarının TTA'daki Kullanımı

3. tip zaman ifadeli belirteç kurulumu ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. TTA ile ilgili yapılan taramada bu kurulumun Kıbrıs Türk ağızları, Doğu grubu ağızları ve Irak Türkmen ağızlarında yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

(64) Ondan ki geldim Güney'den da oturdum çocuklarım öyle gücük da evlendirdim da şey ettim. (Çatal, 2012, s. 70 = Kıbrıs)

“Oradan (Güney'den) geldiğimde çocuklarım küçüktü, ondan sonra (onları) evlendirdim.”

(65) O dereye ki enerdik rahmettik babamla da şey ederdik hayvavnnarı da ikardık (Çatal, 2012, s. 69 = Kıbrıs)

“O dereye indiğimizde, rahmetli babamla hayvanları yıkardık.”

(66) Ahşam namazi ki oldi, araba götüdi, Beni de barabar götüdiler (Ercilasun, 2002, s. 241 = Kars)

“Akşam namazı olunca/vakti geldiğinde araba (onu) götürdü. Beni de (onunla) birlikte götürdüler.”

(67) Eve ki götürdüm; dedi ki «ne edah ki ecebe» [...] (Ercilasun, 2002, s. 234 = Kars)

“Eve götürdüğümde ‘Ne yapsak ki acaba’ dedi.”

(68) Oğlan ki qâpı sa:si eşitti verdi fiza:hi. (Bulut, 2007, s. 191)

“Çocuk kapı sesini işitir işitmez ağladı.”

Balkan Türk ağızları ile Suriye Türkmen ağızlarında 3. tip zaman ifadeli belirteç yapılarının örneğine rastlanmamıştır. Turgut Günay (1978) Rize ili ağızlarından verdiği aşağıdaki örneklerle bu yapının Kuzeydoğu grubu ağızlarında da kullanıldığını kaydetmektedir:

(69) Onlar ki buriya G'öldiler olar olardan biraz kotilär. (Günay, 1978)

“Onlar buraya geldiklerinde onlardan biraz korktular.”

(70) Ruslar ki gelmiş bizim bu yuxari peneskirt gağmeğ tebe. (Günay, 1978)

“Ruslar geldiklerinde Yukarı Peneskirt'teki insanlar kaçmış tabii.”

1.1.4. Odak İşaretleyicisi Olarak *Ki*

Bilindiği üzere Türkçe, tümcedeki odağın hangi unsurda olduğunu işaretlemek için farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bunlardan ilki vurgudur. Tümcedeki bir unsur diğer unsurlardan farklı vurgulandığında tümcede odak konumuna yükselir: *BEN sinemaya gidiyorum*. Aynı işlev odağa alınacak unsurun dizilişini değiştirerek yüklem önüne taşınması yoluyla da elde edilebilir: *Sinemaya ben gidiyorum*. Bir diğer yol ise tümcede odağa alınacak unsurun *ise* veya *de* parçacığı ile birlikte kullanılmasıdır. *Ben ise/de sinemaya gidiyorum*. Türkçenin tarihi ve çağdaş değişkelerinde odak

işaretleyicisi olarak birçok biçimbirim kullanılsa da ölçünlü Türkiye Türkçesinde bu biçimbirimlerin hemen hepsi kullanımdan düşmüştür.⁷

Çalkalama ve vurgu Farsçada da odağa alınmak istenen unsur için kullanılan yöntemlerdir. Ancak Farsçada odak işaretleyicisi olarak *ki* parçacığı da kullanılır (Rahimian, 1999, s. 146):

(71a) man ke bā şoma be sinamā ne-mi-ây-am (Rahimian, 1999, s. 146)

Ben ki birl. siz yön. sinema olms.-ş.z.-gel-1.t.ş

Ben ki sizinle sinemaya gelmiyorum.

“Ben ise sizinle sinemaya gelmiyorum.”

(71b) man bā şoma ke be sinamā ne-mi-ây-am (Rahimian, 1999, s. 146)

Ben birl. siz ki yön. sinema olms.-ş.z.-gel-1.t.ş

Ben sizinle ki sinemaya gelmiyorum.

“Ben SİZİNLE sinemaya gelmiyorum (onlarla gidiyorum).”

(71c) man bā şoma be sinamā ke ne-mi-ây-am (Rahimian, 1999, s. 146)

Ben birl. siz yön. sinema ki olms.-ş.z.-gel-1.t.ş

Ben sizinle sinemaya ki gelmiyorum.

“Ben sizinle SİNEMAYA gelmiyorum” veya

“Ben kesinlikle sinemaya gelmiyorum.”⁸

Ki'nin ölçünlü Türkçede odak işaretleyicisi olarak kullanımını sınırlıdır. Odak işaretleyicisi olarak genellikle edebi dilde tanıklanan *ki*, bu kullanımında sözdizimsel olarak esnek değildir. Odak işaretleyicisi olarak *ki* parçacığı “Biz ki ustasıyız vatan sevmenin...”, “Onlar ki toprakta karınca, suda balık, havada kuş kadar çokturlar...” örneklerinde görüldüğü üzere tümcede öznenin odağa alındığı durumlarda karşımıza çıkar. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Farsçada *ki* parçacığı bu işlevle kullanıldığında sözdizimsel olarak esneklerdir. *Ki*, (71a) örneğinde özne, (72b) örneğinde belirteç, (73c) örneğinde ise dolaylı tümleç görevindeki unsuru odağa alır.

1.1.4.1. *Ki*'nin Odak İşaretleyicisi Olarak TTA'daki Kullanımı

Ki'nin odak işaretleyicisi olarak TTA'da kullanımı birçok ağız grubu için sınırlıdır. *Ki* bu kullanımıyla taradığımız veri setinde Balkan, Kıbrıs ve Kuzeydoğu ağızlarında tanıklanmamış olup Batı grubu ağızlarından Kahramanmaraş ili ağızlarında sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Bu da *ki*'nin odak işaretleme işlevi ile daha çok edebi dilde kullanıldığına dair tespiti doğrular niteliktedir. *Ki* tespit ettiğimiz örnekte de ölçünlü Türkçede olduğu gibi özne unsurunu odağa taşımaktadır

(72) ulan yāvrim niniyecin ki bu yaşda lan. utanmiin mi lan? (Kirik, 2011, s. 276)

“Ulan yavrum! Ninen ki bu yaşta lan, utanmıyor musun lan?”

⁷ Eski Türkçede *ok* ve *kök* parçacıklarının odak işaretleyicisi olarak kullanıldığı bilinmektedir (Tekin, 1968, s. 172). Günümüz Türk lehçelerinde de *gana*, *la* gibi parçacıklar odak işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır (bkz. Yakup, 2016).

⁸ Rahimian (1999, s. 147)'a göre *ki* parçacığının tümce sonunda kullanıldığı ve tümcenin tamamının vurgulandığı bir kullanımı da mevcuttur:

man bā şoma be sinamā ne-mi-ây-am ke (Rahimian, 1999, s. 146)

Ben birl. siz yön. sinema olms.-ş.z.-gel-1.t.ş ki

Türkçeye “Ben sizinle sinemaya gelmiyorum ki.” olarak tercüme edilebilecek bu kullanım E.T. *erki*'den gelen Türkçe kökenli *ki* parçacığının kullanımına oldukça benzerdir. Bu kullanımın Türkçeden Farsçaya yapılan bir kopyalama olup olmadığı konusunu ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Kî'nin odak işaretleyicisi olarak kullanımı Doğu grubu ağızlarında yaygın biçimde karşımıza çıkmaktadır.

(73) sen ki tek dişin elim ayağım yara oli sen on üç yaşındaki ğarı ğoynan gireceK elin yara olmiya (Gülensoy & Buran, 1994, s. 133 = Elâzığ)

“Sen ki dişim, elim, ayağım yara olur (diyorsun), on üç yaşındaki kız koynuna girecek eli ayağı yara olmayasica!”

(74) Otudum. Birez ki raatlandım, dedim ki «ağaca çıhum ki beni ağı yiyer bunda.» (Ercilasun, 2002, s. 227 = Kars)

“Oturdum, birazcık rahatladım, dedim ki “Ağaca çıkayım, yoksa beni ağı yer beni burada.”

(75) Orda artuh bunnari ki dutiyiller; [...] bunnara diyiller ki «siz burdan kimi tanırsız?» (Ercilasun, 2002, s. 232 = Kars)

“Orda artık bunları yakalıyorlar (ve) diyorlar ki ‘Siz buran kimi tanırırsınız?’”

(76) buna ki sordiler de diyemediler [...] (Ercilasun, 2002, s. 233 = Kars)

“Buna da sordular da diyemediler ...”

(77) Ermeni ki geldi oriya ki çıhdi, (Ercilasun, 2002, s. 242 = Kars)

“Ermeni geldi (ve) oraya çıktı.”

Doğu grubu ağızlarının diğer ağız gruplarından ayıran asıl nokta ise *kî*'nin Farsçadaki kullanıma koşut biçimde sözdizimsel olarak esnek olmasıdır. (73)-(77) örneklerinde de görüldüğü üzere *ki* öznenin dışında tümcenin diğer unsurlarını da odağa taşıyabilmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada Farsça kökenli *ki* parçacığının TTA'daki işlevleri ele alınmıştır. *kî*'nin Farsçadaki işlevleri 3 ana başlık altında toplanmış ve her bir işlevin hangi ağız bölgelerinde kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. *kî*'nin yantümce bağlacı olarak kullanımı içerik yantümceleri ve ilgi yantümceleri olarak ikiye ayrılmış ve *kî*'nin içerik yantümcelerindeki kullanımı tüm ağız bölgelerinde tespit edilmiştir. Sağlam & Buran (2020)'deki tespitlere koşut olarak Doğu grubu ağızlarında diğer ağız gruplarına kıyasla *kî*'nin içerik yantümce bağlacı olarak kullanımının daha fazla sayıda eylemle kullanılabildiği görülmüştür.

Çalışmada *kî*'nin ilgi yantümcesi olarak kullanıldığı yapılar iki başlık altında incelenmiş ve TTA'da 1. tip *kî*'li ilgi yantümce kullanımının bazı özel yapılar (soru adılı ve soru belirteci) dışında sınırlı olduğu görülmüştür. Kıbrıs Türk ağızları ve Irak Türkmen ağızları 1. tip ilgi yantümcelerini diğer sözcük türleri ile kullanması bakımından hem ölçünlü Türkiye Türkçesinden hem de diğer ağız gruplarından ayrılmaktadır. Ölçünlü Türkiye Türkçesi ve TTA'da tarz ifadeli belirteç işlevi gören 1. tip ilgi yantümcesi kuran *nasıl/neçe (ki)* yapısının Balkan ve Doğu grubu ağızlarında zaman ifadeli belirteç kurulumunda kullanması ilgi çekicidir. Benzer bir kurulum olan zaman ifadeli *neçe ki* yapısı çalışmada kullanılan veri setinde Suriye Türkmen ağızlarında bir örnekte tespit edilmiştir.

kî'nin zaman ifadeli belirteç kurduğu 3. tip kullanımları Kıbrıs, Kuzeydoğu, Doğu grubu ve Irak Türkmen ağızlarında tespit edilmiştir. Bu dört ağız bölgesi daha çok Farsça konuşma dilinde kullanılan özel bir yapıyı kullanması bakımından Balkan, Suriye ve Batı grubu ağızlarından ayrılmaktadır.

kî'nin odak işaretleyicisi olarak kullanımı Doğu grubu ağızlarının dışında sınırlıdır. Ölçünlü Türkçede genel olarak edebi dilde özne unsurunu odağa alan *kî*'nin Doğu grubu ağızlarında tümcedeki diğer

unsurları da odağa aldığı örnekler Farsçanın Doğu grubu ağızlarındaki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Coğrafi yakınlık ile dil ilişkileri arasındaki doğru orantı dikkate alındığında böylesi bir çalışmada coğrafi olarak yakın olan ağız bölgelerinde dil özelliklerinin kaynak dile daha koşut sonuçlar vermesi ve dolayısıyla *ki*'nin işlevleri ve kullanım sıklığı bakımından Farsçaya benzer kullanımlarının TTA'da batıdan doğuya doğru gittikçe artması beklenirdi. Ancak *de-* eylemi üzerinden örneklendirdiğimiz *ki*'nin yantümce bağlacı olarak Kıbrıs Türk ağızlarında ve Balkan ağızlarında Doğu grubu ağızlarındaki gibi doğrudan anlatımın tek işaretleyici ile sağlandığı kullanılması; Kıbrıs ve Balkan ağızlarında soru adlı ve belirteci ile kurulan 1. tip ilgi yantümcelerinde bitimli eylem kullanılması ve Kıbrıs Türk ağızlarında diğer ağız gruplarından sadece Irak Türkmen ağızlarında görülen 1. tip ilgi yantümcelerinin bulunması böylesi bir genellemeye aykırı durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ki parçacığının kullanımı özelinde bu çalışmadan çıkan asıl sonuç merkez ağızlardan (Batı grubu ağızları merkez olarak düşünüldüğünde) çeper ağızlara doğru gidildikçe Farsça dil özelliklerinin artmasıdır. Ancak bu kullanımların Farsçanın doğrudan etkisine bağlamamak gerekir. Nitekim belirtilen kullanımlar Farsçaya özgü kullanımlar değildir. Birçok Hint-Avrupa dilinin Farsçaya benzer biçimde ilgi yantümcelerinde ilgi adlı kullandığı ve doğrudan alıntılı söylem eylemlerinde tek parçalı işaretleyiciler kullandığı bilinmektedir. Dil ilişkileri kaynaklı benzer kullanımları birçok Türkçe değişkesinde gözlemlemek mümkündür. Örneğin Astrid Menz (2007) Gagauz Türkçesinde *ani* (= TT. *hani*) ve *angı* (= TT. *hangı*) sözcüklerinin sırasıyla içerik ve ilgi yantümcelerinde ilgi adlı olarak sıkça kullanıldığını ve yantümcelelerin Hint-Avrupa tipolojisine uygunluk gösterdiğini belirtmektedir: Gag. *adam angısı geler* “gelen adam” (Menz, 2007, s. 165); Gag. *Yesap alerler ani altında maşinanın asılı bu yavru kaldı* “Arabanın altında bir çocuğun asılı kaldığını anladılar.” (Menz, 2007, s. 164). Dolayısıyla Balkan ve Kıbrıs Türk ağızlarında görülen *ki*'li kullanımları sadece Farsçanın etkisine bağlamak yanlış olacaktır. Bu ağızların biçimsözdizimsel olarak ilişkide oldukları Arnavutça, Makedonca, Rumca gibi Hint-Avrupa dillerini örneksediği ve benzer yapıları kurmak için Türkçede hazır olarak bulduğu Farsça kökenli *ki* parçacığını kullandığını söylemek mümkündür.

Çalışmada ortaya çıkan bazı kullanımlar daha detaylı incelemelerin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki Doğu grubu ağızlarında görülen *nasıl/neçe (ki)* ile kurulan zaman ifadeli belirteçlerdir. Önbaşı (head-initial) olması dolayısıyla Türkçenin tipolojisine aykırı bir yapıya sahip olan kullanımın Hint-Avrupa menşeli dillerden bir kopyalama olduğunu göstermektedir. Nitekim Balkan Türk ağızlarında görülen *nece* ile kurulan aynı işlevdeki yapı Arnavutça ve Makedoncada da kullanılmaktadır. Ancak Doğu grubu ağızlarında Balkan dillerinden ileri seviyede bir kopyalamanın olması olası görünmemektedir. Bu yapının Kurmanççada da olması İrani dillerden yapılan bir kopyalama olduğuna işaret etse de aynı yapının Eski Uygur Türkçesinde *qaltı* sözcüğüyle tanımlanmış olması kopyalamanın kaynağının tespiti için İrani diller ile olan tarihsel dil ilişkilerini göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir.

Daha çok Farsça konuşma dilinde kullanılan 3. tip zaman ifadeli belirteç kullanımlarının (bkz. 61a-61c) Kıbrıs Türk ağızlarında görülmesi Farsça ile yoğun dil ilişkilerinin beklenmeyeceği bir dil sahasında biçimsözdizimsel kopyalamanın varlığına işaret etmektedir. Günümüz ölçünlü Türkçesinde bu kullanımın yer almaması ve Kıbrıs Türkçesinin 16. yüzyıl itibarıyla adaya yapılan göçlerle (bkz. Özmen, 2018) şekillenmesi 3. tip zaman ifadeli belirteç yapılarının TTA'nın tarihî devirlerinde de bulunduğu işaret etmektedir.

Kaynakça

- Acar, E. (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağızları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Aghaei, B. (2006). *The Syntax of ke-Clause and Clausal Extraposition in Modern Persian*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Texas at Austin Üniversitesi.
- Akkuş, M. (2019). Doğu Anadolu Bölgesi Ağızları ve Azerbaycan Türkçesi Ağızlarında Altsıralama Yapılarının Alansal Yayılımı Üzerine Kullanım Tabanlı Dil Bilimsel Bir Değerlendirme. V. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (7-8 Kasım 2019 Adana). TDK Yayınları.
- Alısova Demirdağ, E. (2023). Kıbrıs Türk Ağızlarında Birleşik Cümle Yapıları Üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (37), 279-297.
- Ali, N. (2004). *Bulgaristan-Kırcali Bölgesi Türk Ağızları*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erciyes Üniversitesi
- Altun, H. O. (2023). Orhun Yazıtlarında Doğrudan Anlatım Yapıları. *Cumhuriyetin Yüzyüncü Yılında Süer Eker: Çağdaş Türkolojinin İzinde*. 897-918.
- Bayramın, N. (2014). *Artvin İli Arhavi İlçesi Derecik Köyü Ağzı (İnceleme-Metinler ve Söz Varlığı)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Bulut, C. (2006). Syntactic traces of Turkic-Iranian contiguity. An areal survey of language contact-induced shift in patterns of relativization. *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (ed. Lars Johanson & Christiane Bulut). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 165-208.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
- Csató, É. Á. & Johanson, L. (2021) On the Grammaticalization of Two Types of *ki* in Turkic. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 31, 1-14.
- Csató, Éva Á. (2000). Some Syntactic Variation in Turkish Dialects. *Türkçe'nin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 81-85.
- Çelebi, N. (2010). *Kıbrıs Türk Ağzında Dil İlişkileri İzleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi
- Çağatay, S. (1963). "Türkçede *ki*<erki". *TDAY Belleten*, 11, 245- 250.
- Çakır, A. (2018). *İzmir İli Ödemiş-Kiraz-Beydağ İlçesi Ağızları (Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Çatal, A. A. (2012). *Kıbrıs Türk Ağızları (Balalan, Mehmetçik, Paşaköy, Hamitköy, Gazimağusa; Görneç, Kalavaç, Yeniceköy, Gaziköy, Gönyeli; Bostancı)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Demirtaş, A. (2015). "Şüphe" ve "Tereddüt" Bildiren "ki" Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine. 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (ed. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, Fatih Özek, Süleyman Kaan Yalçın), Fırat Üniversitesi Basımevi. 517-532.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları: Ses Bilgisi*. TDK Yayınları.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Fırat Üniversitesi
- Gülensoy, T. & Buran, A. (1994). *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler*. TDK Yayınları.
- Günay, T. (1978). *Rize İli Ağızları*. Kültür Bakanlığı MFAD Yayınları.
- Günşen, A. (2010). Rumeli Ağızlarının Söz Dizimi Üzerine-I (Makedonya ve Kosova Türk Ağızları Örneği). *Turkish Studies*, 5(1), 462-494.
- İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet & Özsoy, Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- Johanson, L. (2002). Contact-induced change in a code-copying framework. *Language Change: The Interplay of Internal, External and Extra-Linguistic Factors*, Mari C. Jones and Edith Esch (edit.), Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 285-314.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. TDK Yayınları.
- Kemik, F. (2019). *Samsun (Alaçam) Ağzı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Kirchner, M. (2006). Same source—different paths. Remarks on temporal clauses in Turkish, Azerbaijani and Persian. *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (ed. Lars Johanson & Christiane Bulut). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 158-164.
- Kirik, E. (2011). *Kahramanmaraş Merkez İlçe Ağzı (Ses Bilgisi, Metinler)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi
- Korkmaz, Z. (2015). Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı. *Türk Dili  zerine Araştırmalar-I*, 620-624. TDK Yayınları
- Menz, A. (2002) The dialects of Erzurum: Some remarks on adverbial clauses. *Turkic Languages* 6, 199-214.
- Menz, A. (2007). Gagavuzcanın Söz Dizimi ve Dil İlişkisi. *Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi şöleni* (27-29 Aralık 2009 Ankara), 161-168. TDK Yay.
- Öcalan, M. (2004). *Sakarya İli Ağızları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes  niversitesi
- Özgül, A. G. (2020). *Ladik (Samsun) Ağzı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt  niversitesi
-  zmen, S. (2018). Kıbrıs Türklerinin Kökeni ve Sosyo-Kültürel  zellikleri. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, (2)3, 21-33.
- Öztürk, R. (2009). *Kıbrıs Konuşuyor: Kıbrıs  zerine İncelemeler*. Kesit Yayınları
- Rahimian, J. (1999). Obligatory, Optional and Contrastive Occurences of ke in Modern Persian. *Linguistica Atlantica* (21), 137-151.
- Sağlam, B. & Buran, A. (2020). Doğu Grubu Ağızlarında Eylemlerin Söz Dizimsel İstem Farklılıkları. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* (6)1, 287-315.
- Sariahmet, E. (2018). *Rize Çamlıhemşin Ağzı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University.
- Yakup, A. (2016). Focus in Turkish and Uyghur: A preliminary report on an ongoing contrastive investigation. *Turkic Languages* (20)1, 113-131. (ev. Gülşah Tuğlacı & Emre etinkaya). Türkçe ve Uygurcada Odak: Sürmekte Olan Karşılaştırmalı Bir çalışmanın  n Raporu. *Turkic Linguistics and Philology* 2(1), 33-51.
- Yıldız Yalçındağ, E. (2022). Üsküp Türk Ağızlarında Cümle Bilgisi. *Türkoloji* (111), 93-115.
- Yousef, S. (2018). *Persian: A Comprehensive Grammar*. Routledge.